

Uygarlık Açısından Felsefenin İşlevi*

Cemal Yıldırım**

Uygarlık ile felsefe birbirine dayanan, dahası birbirini içeren iki oluşumdur. Öyle ki, felsefeye yabancı bir uygarlıktan kolayca sözedilemeyeceği gibi, genel etkinlik alanında uygarlık, değer ve sorunlarına doğrudan ya da dolaylı yer vermeyen bir felsefe de düşünülemez. Bunun tarihteki iki çarpıcı örneğini Antik Grek dönemi ile Rönesans sonrası Batı dünyasında bulmaktayız.

Bu bildirinin amacı uygarlaşma sürecinde felsefenin önemini belirtmek, özellikle eğitim bağlamında yüklenmesi gereken işlevine açıklık getirmektir. Ama konuya girmeden önce uygarlıktan ne anladığımızı kısaca ortaya koymakta yarar görmekteyiz.

Uygarlık doğal bir olay ya da oluşum değildir; toplumsal yaşamımızın bir ürünüdür. İnsan uygar olarak doğmaz, belli kültürel koşullar içinde uygarlaşır. İnsanın doğal donanımında biyolojik yapısının ve “hayvansal” diyebileceğimiz içgüdülerinin yanısıra potansiyel iki özelliğinden daha söz edilebilir: sevgi ve iyilik duyarlılığı, (2) anlaksal kavrama yeteneği. Yaşam ortamı bu özelliklerin gelişimine elverdiği ölçüde insan uygarlaşır, elvermediği ölçüde ilkelliğini korur. İlkel kişi ya da toplum bencil dürtülerin ve tabusal koşullanmaların dar çemberindedir. Uygarlaşma öncelikle korku ve tabuların aşılması, yeni değerlere açılma öncü kişilerin etkileyici davranış örnekleri ortaya koymalarıyla olasıdır.

Pek çok soyut kavram gibi uygarlık kavramı da değişik, çoğu kez birbiriyle bağdaşmaz tanım ve yorumlara konu olmuştur. Burada bu yorum veya tanımları tek tek ele alıp gözden geçirmek yerine, önemli gördüğümüz kimi noktalara değinmekle yetineceğiz.

Değineceğimiz ilk nokta oldukça yaygın bir anlayışa ilişkindir. Buna göre, uygarlık teknolojide ileri bir düzeyde olmak demektir. Bu görüş hem dar hem de yüzeyseldir. Dar, çünkü teknoloji uygarlığın asal bir özelliği değildir. Yüzeyseldir, çünkü teknolojide ol-

* 23-24 Ekim 1998 tarihlerinde Türkiye Felsefe Kurumu tarafından İstanbul'da yapılmış olan “Cumhuriyetimizin Felsefeye Getirdikleri” konulu seminere sunulmuş bildirdir.

** Emekli felsefe profesörü

dukça ileri olan kimi toplumların evrensel değerlere ters düşen saplantıları, bu saplantılara koşut düpedüz “barbarlık” diyebileceğimiz tutumve eylemleri olmuş, olmaktadır. Bunun en yakından bildiğimiz örneklerini yüzyılımızda Nazi Almanyasıyla Stalin’ci ve Mao’cu komünizm uygulamalarında bulmaktayız. Kuşkusuz bu türden ideolojik tutumları çığırnlık diye bir tarafa itsek bile, tarihçiler arasında acaba kaç, günümüzde teknolojinin tüm olanaklarıyla donanmış New York, Londra, paris vb. metropollerin Pericler dönemi Atinasından daha uygar olduğunu söyleyebilir?

Değineceğimiz ikinci nokta, uygarlığın ne fanatizmi besleyen teokratik veya totaliter bir düzenle, ne de anarşistlerin hayallerindeki mutlak serbestlikle bağdaşır olduğudur. Uygar yaşam tekdüzelik değil çok boyutlu özgür bir düzen; başıboşluk değil “self-discipline” denen kendini denetleme sorumluluğunu içerir.

Değineceğimiz son nokta, uygarlığın bir derece sorunu olduğudur. Uygarlıkta oldukça ileri toplumlardan söz edilebileceği gibi geri kalmış, dahası ilkelikten yeterince arınamamış topluluklardan da söz edilebilir. Başka bir deyişle, ne geçmişte ne de günümüzde “salt barbar” ya da “salt uygar” bir toplum veya topluluk örneği gösteremeyiz. Antropologların çalışmalarından, uygarlık sürecinde iki uçta yer alan toplumların bile kimi kültürel özellikleri paylaştığını öğreniyoruz. Örneğin, mülkiyet hakkına saygı bu özelliklerden biridir. Avrupalı göçmenler Kuzey Amerika’ya yerleşinceye dek “kızılderili” dediğimiz yerliler arasında hırsızlık nerdeyse hiç rastlanmayan bir davranıştı. Başka bir örnek: puta tapınma ya da “baba” imajında gizemli bir güce sığınma, çoğukez sanıldığı gibi ilkel kabilelere özgü bir töre değildir. Bunun izlerine, değişik biçimlerde de olsa, uygarlıkta ileri sayılan toplumların kimi kesimlerinde rastlandığı yadsınamaz. Kaldı ki, barbarlığa özgü sayılan acımasızlık, hoyratlık, yıkıp dökme, çalıp çırpma gibi davranışların her düzeydeki toplumlarda sürüp gittiğini görüyoruz. Öte yandan, uygarlığa özgü sayılan kimi davranış ve tutumların bazı ilkel topluluklarda yaşam normları arasında önemli yer tuttuğu bilinmektedir. Bunun çarpıcı bir örneğini “yamyam” denilen toplulukların iyilik, konukseverlik, temizlik, yalandan kaçınma gibi davranışlarda gösterdikleri titizlikte görmekteyiz. Daha da ilginç olanı, 19.yy ortalarına gelinceye dek pek az Avrupalı yılda ancak bir kez banyo alırken, yoksulluk içinde çırpınan “Gold Coast Megé’lerin günde en az bir banyo alma alışkanlıklarıdır.+

Uygarlık sürecine girişte üç temel dönüşümden söz edilebilir. Bunlardan biri, belki de ilki, bireyin kişilik bilincine ulaşması, bir ölçüde de olsa, içgüdü, korku ve tabuların ötesinde insancıl duyarlılık içine girmesidir. İkincisi yaşam hakkının tanınması; üçüncüsü ise durumu elveren bireylerin dünyayı anlama, insanın dünya içindeki konumuna anlam verme

+ E.A. Westermarck, Origin and Development of the Moral Ideas.

arayışına koyulabilmesidir. İnsancıl duyarlılık, sanat değerleriyle ahlak normlarının oluşumuna; yaşam hakkı, bireye az-çok güvence sağlayan bir hukuk düzeninin kurulmasına; anlama arayışının ise felsefe ve daha sonra bilime yol açtığı söylenebilir. Bu demektir ki, uygarlığın yapı taşlarını sanat, ahlak ve hukukun içerdiği evrensel değerlerle, dünyaya bakış açımızı genişletme, deneylerimizi ussal düzeyde değerlendirip anlamlı kılma misyonu ile yüklü felsefe ve felsefenin yol açtığı bilim oluşturmaktadır.

Şimdi, ana çizgileriyle yaptığımız bu belirlemeler ışığında, uygarlaşmada felsefenin işlevine, bu işlevin etkinlik kazanmasında baş vurulacak eğitim yöntemine değinebiliriz.

Başlangıçta “bilgelik sevgisi” diye nitelenen felsefenin, zaman içinde dönemlere ve değişen kültür ortamına göre işlevler yüklendiğini biliyoruz. Antik Grek döneminde felsefe, öncelikle gerçeklik ilkelerini yakalamaya yönelik ussal bir etkinlik olarak ortaya çıkar. Varlığın doğasını belirlemek, evrende olup bitenleri açıklayan asal ilkeleri saptamak felsefenin başlıca işlevi olarak algılanmıştı. Ortaçağ’da ilgi değişik bir alanda odaklanır: kilisenin buyruğunda felsefe teolojik bir karaktere bürünür; evreni tanrısal bir dizayn olarak kavrama, insan yaşamını bu çerçevede anlamlandırma uğraşına dönüşür. Rönesanstan günümüze uzanan dönemde ise, özellikle bilimin giderek güçlenen etkisi altında, felsefenin daha ölçülü bir yaklaşım içine girdiğini, bütüncül metafiziksel spekülasyondan kavramsal çözümlene yöntemine kaydığını görüyoruz.

Ne var ki, görünürdeki tüm değişimlere karşın, felsefenin kimliğini oluşturan dört ana işlevinden söz edilebilir:

(1) Entellektüel ilgiyi besleme: Kişiyi günlük sorunların ötesinde yaşam ve evrenin anlamına ilişkin ussal bir dünya görüşü arayışına yöneltmek.

(2) Etik ve estetik normları değerlendirme: Kişide iyilik ve güzellik ölçütlerine ilişkin yetkinlik duyarlılığı uyandırmak.

(3) Eleştirel düşünme yöntemini işleme: kişinin yerleşik inak, önyargı ve koşulların tutsaklığından kurtulmasına, ilgi alanı sorunlarına yaklaşım ve çözüm arayışında nesnel ve mantıksal bir kafa disipliniyle davranmasına yol açmak.

(4) Bilgi ile bilgeliği kaynaştırma: Kişiyi bilgi üretim ve kullanımında doğacak sonuçları olumlu ve olumsuz yanlarıyla gözönüne alabilme, bilginin kendi içinde salt bir değer olmadığını kavrama yetisini geliştirme olanağı sağlamak.

Bu değinmelerden, uygarlıkla felsefenin birlikteliğini açıkça görmekteyiz. Gerçekten, insanlık tarihinde felsefesiz bir uygarlığa kolayca örnek gösterilemeyeceği gibi, başlıca amaçlarında uygarlığa ters düşen sağlıklı bir felsefeden de söz edilemez. İkisinin de temelde paylaştığı özellikler etik ve estetik değerlere duyarlılık, gerçekliğe yönelik özgür arayış, eleştiri ve tartışmaya açık kültürel bir ortamdır.

Şimdi sorulabilir: uygarlaşmanın vazgeçilmez koşulu saydığımız felsefenin yukarıda sıraladığımız işlevlerine etkinlik kazandırmada başvuracağımız araç ve yöntem ne olmalıdır?

Bu soruyu kısaca şöyle yanıtlayabiliriz: Araç geniş anlamda eğitimidir; yöntem nesnel ve eleştirel yaklaşımdır.

“Geniş anlamda eğitim” diyoruz, çünkü sıradan anlamında eğitim okullarda izlenen öğretim etkinliği demektir. Buna göre eğitim bireyi ders programları çerçevesinde bilgi veya beceriyle donatma, topluma uyumlu bir kişi olarak kazandırma sürecidir. Oysa eğitimi bilgi, beceri ve uyumlu davranışla sınırlı tutarsak, ister istemez, bireyin ufkunu daraltmış, ilgileri doğrultusunda anlaksal ve imgesel potansiyelini geliştirmesine yeterince olanak tanımamış oluruz. Bilgi, beceri ve sosyal uyum kazandırma, eğitimden beklenen işlevlerdir, kuşkusuz; ama daha önemlisi bireyin eğitim ve yetenekleri doğrultusunda gelişme olanağı bulmasıdır. Öyle bir olanak, öncelikle yerleşik inanç ve görüşleri, hazır bulduğumuz ya da bize yüklenmek istenen öğretileri irdelemeye elveren, yeni anlam ve değer arayışlarına açık bir kültürel ortamla olasıdır. Bugün toplumumuzun sanat, felsefe ve bilim alanlarında istenen düzeyde yeterli performans sergileyememesi; dahası, giderek artan sorunlar karşısında çözümsüzlük içinde bocalaması eğitim anlayış ve uygulamalarında “çağ-dışı” diyebileceğimiz birtakım saplantıları yeterince aşamamış olmasıyla açıklanabilir. Lise programlarında, felsefeye verilen ya da verilmek istenen yerin tartışmalı bir sorun olarak kalması bu tıkanıklığın çarpıcı bir belirtisidir. Kaldı ki, yürürlükteki yaklaşımla okutulan felsefenin ne içerik yönünden ne de eğitici işlevleri açısından istenilen sonucu vereceği beklenemez. Felsefe bir yana, aslında hiç bir ders salt bilgi aktarma biçiminde işlenmemelidir. Bir kez, felsefe herhangi bir bilim dalı gibi bilgi üretmeye yönelik bir etkinlik değildir. Sonra, felsefede ulaşılan sonuçlardan çok, ele alınan sorunlar, sorunlara yaklaşım biçimi önemlidir. Felsefe bu kimliğiyle algılanmadıkça öğrenciyi aktif olarak felsefe etkinliği içine çekmeye olanak yoktur. Bu yönde izlenecek bir yol, felsefe tarihindeki başlıca atılım ve dönüm noktalarını, öncü filozofların ele aldıkları sorunları, sorunlara yaklaşım yöntemlerini örnekleyerek işlemektir. Ama bu bilgi aktarımı biçiminde değil, felsefenin bir düşün disiplini olarak

kimliğini tanıtmaya, diğer kültürel etkinliklerle, özellikle sanat, din ve bilimle ilişkisine ışık tutmaya biçiminde olmalıdır. Uzun sürede amaç, felsefeyi erdem ve bilgeliğe yönelik niteliğiyle genel kültüre özümsetmek, en azından entellektüel kesime benimsetmektir.

Felsefeye kapalı kalan bir toplumun uygarlıkta ilerlemesi şöyle dursun, uygarlığa engel oluşturan saplantı ve yönelimlerden kurtulması beklenemez. Bunun canlı bir örneğini Gazali'nin "felsefeye yıkım" çağrısıyla İslam dünyasının içine düştüğü, günümüzde giderek katılaştan bağnazlıkta bulmaktayız.

Bildirimi genç kuşaklara yönelik bir çağrıyla noktalamak istiyorum: Sanat, felsefe ve bilim bileşkesinin yaktığı uygarlık meşalesini elinizden düşürmeyin, aydınlık geleceğe istençli yürüyüşün coşkusunu yaşayın!